

Ethical Challenges and Considerations in Agricultural Development and Land Reform Projects in Iran (with Emphasis on the Tooba plan)

Fatemeh Vojdani¹, Zeynab Sadat Javadi²

¹ Department of Islamic teachings, Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**). f_vojdani@sbu.ac.ir

² PhD student in Islamic Ethics Education (Bachelor of Agricultural Engineering), Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. z_javadi@sbu.ac.ir

Abstract

Introduction: Agriculture is one of the pillars of food security, economic development, and environmental sustainability. The Tooba Plan, launched in the early 2000s, was implemented to strengthen this sector. Although the plan has achieved certain successes in economic dimensions, it has also faced serious challenges such as land-use change, land grabbing, and unsustainable exploitation of resources. These problems, to some extent, can be attributed to neglect of ethical considerations. Accordingly, this study examines the Tooba Plan from the perspective of Islamic ethical values and principles, seeking to answer four key questions: According to Islamic teachings, what are the fundamental values regarding how humans should utilize the environment? How have these fundamental values been reflected, and under what ethical principles, in agricultural policy documents? To what extent have the identified values and ethical principles been incorporated into the executive bylaw of the Tooba Plan? Based on the identified values and ethical principles, and in reference to available field studies, what ethical considerations emerge in the implementation of the Tooba Plan?

Method: The ethical–environmental thought of Ayatollah Javadi Amoli was first selected as the foundation for identifying fundamental values. Subsequently, fourteen upstream policy documents related to agriculture and natural resources were analyzed in terms of ethical principles. Following this, the executive bylaw of the Tooba Plan was evaluated, and finally, field studies on the implementation and consequences of the plan were reviewed in order to provide a comprehensive picture of its ethical strengths and weaknesses.

Findings: Based on the views of Ayatollah Javadi Amoli, four fundamental values were identified: preservation of environmental health and balance, justice in the utilization

Cite this article: Vojdani, F.& Javadi, Z. S. (2025). Ethical Challenges and Considerations in Agricultural Development and Land Reform Projects in Iran (with Emphasis on the Tooba plan). *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(1), p. 91-112. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.241062.1019>

Received: 2024/11/02 ; **Received in revised form:** 2024/12/05 ; **Accepted:** 2024/12/29 ; **Published online:** 2025/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir

of natural resources, intergenerational justice and rights, and respect for non-human life. Corresponding ethical principles derived from these values were then traced in upstream agricultural policy documents. The findings revealed that upstream documents in the field of natural resources primarily emphasized avoiding unsustainable exploitation and maintaining ecological balance, and to some extent addressed the rights of future generations. However, intrinsic rights of living beings, wildlife and natural habitats, equitable access for social groups, and active participation of local communities were largely overlooked. At the implementation level, although the Tooba Plan has in some regions contributed to increased employment, household income, and land value, it has also generated adverse consequences such as rangeland degradation, loss of native species, land-use conversion for villas and land grabbing, decline of traditional livelihoods, and inequities in the land allocation process.

Discussion: The weakness in ethical considerations within the Tooba Plan has led to its implementation being pursued primarily within the framework of economic interests. The roots of these challenges can be traced back to the insufficient attention to ethical dimensions in upstream agricultural policy documents. Employing the framework of Islamic ethics can contribute to addressing these shortcomings and guiding future reforms.

References

The Holy Qur'an.

- Constitution of the Islamic Republic of Iran* (1979). Article 45, revised in 1989. Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Constitution of the Islamic Republic of Iran* (with 1989 amendments). Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Environmental Protection and Improvement Act* (1974/06/18), Consisting of 21 Articles and 8 Notes. Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Executive Bylaw of Clause (a), Note (20) in the 1381 (2002-03) National Budget Law of the Whole Country, Related to the Tooba Plan.* [in Persian] <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/121889>
- Executive Bylaw of the Law on Hunting and Fishing* (1967), Approved by the Council of Ministers, Including 36 Articles. [in Persian]
- Executive Bylaw on the Bed and Boundaries of Rivers and Streams* (2000), Approved by the Council of Ministers Pursuant to Article 51 of the Fair Water Distribution Act (1982), with the Amendment of Clause (kh), Article 1 in 2003. [in Persian]
- Executive Bylaw on the Prevention of Water Pollution (1994/05/08)*, Approved by the Council of Ministers, Pursuant to Article 46 of the Fair Water Distribution Act, Consisting of 22 Articles and 7 Notes. [in Persian]
- Fair Water Distribution Act* (1983/03/07), Approved by the Islamic Consultative Assembly, Consisting of 52 Articles, 29 Notes, and One Executive Bylaw. Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- General Policies of the Islamic Republic of Iran regarding Natural Resources (1999/01/13)*. Supreme Leader's Decree, No. 1/76230 dated 2001/02/22. [in Persian]
- General Policies of the Islamic Republic of Iran regarding Water Resources (1999/01/13)*. Supreme Leader's Decree, No. 1/76230 dated 2001/02/22. [in Persian]
- Ghasemi, M.; Gholizadeh, H.; Badsar, M. (2016). Assessment of the Economic, Social, and Environmental Impacts of the Tooba Plan in Chaharmahal and Bakhtiari Province. *Forest Resources Planning*, 1(2), 11–20. [in Persian] <https://www.magiran.com/p1692596>

- Islamic Penal Code* (1996). *With Amendments Approved in 1997*. Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2007). *Sarcheshmeh-ye Andisheh (The Source of Thought)*. Vol. 3. Qom: Esra. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2009). *Islam and the Environment*. 6th Edition. Tehran: Esra. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2010). *Thematic Interpretation of the Holy Qur'an*. Vol. 17. Qom: Esra. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011 AH). *Tasnim: Interpretation of the Holy Qur'an*. Vol. 10. Qom: Esra. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2017). *Archive of Advanced Qur'anic Interpretation Lessons 91–92*. Isfahan: Qaemiyah Center for Computer Research. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2017). *Mafatih al-Hayah*. Qom: Esra. [in Persian]
- Karami, H.; Efati, M. (2013). Socio-Economic Evaluation of Tooba Project in Lorestan Province. *Village and Development*, 16(2), 111–132. [in Persian] <http://doi:10.30490/RVT.2018.59285>
- Lofei, B. (2020). *Assessment of the Economic Efficiency of the Tooba Plan*. Master's thesis, University of Kurdistan. [in Persian]
- Mahdavi, D.; Fattahi, K. (2013). *Analysis and Evaluation of Orchard Development Plans (Tooba Plan) in the Economic Development of Rural Areas: A Case Study of Villages in Saman Rural District*. Second International Conference on Management, Entrepreneurship, and Economic Development. [in Persian]
- Mahdavi Motlagh, Sh. (2022). *Implementation of Tooba and Greenhouse Plans Has Become an Excuse for Land Grabbing* (23/08/2022). Mehr News Agency. News code: 5563120. [in Persian] <https://www.mehnews.com/news/5563120>
- Masoudinia, M. (2018). Analysis of National Land Ownership Role in the Development Process, with Emphasis on the Impact of Tuba Gardens Project Implementation on the Surrounding Area (case study: Basmenj City). *Environmental Law*, 2(4), 82–95. [in Persian] https://enlaw.journals.pnu.ac.ir/article_5100.html?lang=en
- Muhammad ibn Ali ibn Ibrahim Ahsa'i (Ibn Abi Jumhur) (1985 AH). *Awali al-La'ali al-'Aziziya fi al-Ahadith al-Diniyah*. Edited by Aghaj Mostafa Mohammadi Araqi. Qom: Sayyid al-Shuhada. [in Persian]
- Resolutions of the Meeting on Drinking Water Pollution in Tehran* (1997/02/16). High Council for Environmental Protection of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Resolutions on the Prevention of Drinking Water Pollution in Tehran within the Karaj, Latian, and Lar Watersheds* (1999/09/07 and 2002/05/25). Supreme National Security Council of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Rostami, K. (2018). *Evaluation of the Tooba Plan in Kamyaran (Javroud Rural District)*. Master's thesis. University of Kurdistan. [in Persian]
- Scott, D. N. (2014). *What is Environmental Justice?* Osgoode Legal Studies Research Paper Series, 4. <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/olsrps/4>
- United Nations Global Compact* (2024). Ten Principles of the UN Global Compact. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>
- Verma, A. K. (2018). Ecological Balance: An Indispensable Need for Human Survival. *Journal of Experimental Zoology, India*, 21(1), 40. <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/full/10.5555/20183127254>

چالش‌ها و ملاحظات اخلاقی در طرح‌های توسعه کشاورزی و اصلاح اراضی ایران (با تأکید بر طرح طوبی)

فاطمه وجدانی^۱، زینب سادات جوادی^۲

^۱ گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول): f_vojdani@sbu.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری مدرسی اخلاق اسلامی (کارشناسی مهندسی کشاورزی)، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
z_javadi@sbu.ac.ir

چکیده

طرح طوبی گرچه در توسعه اقتصادی جوامع روستایی مؤثر بوده است، اما اجرای آن به دلیل برخی مشکلات با کندی مواجه شده است. بخشی از مشکلات می‌تواند ناشی از بی‌توجهی به ملاحظات اخلاقی باشد. این پژوهش با هدف بررسی چالش‌های اخلاقی طرح طوبی و باتکیه بر ارزش‌ها و اصول اخلاق اسلامی، به چهار پرسش اساسی پاسخ می‌دهد: ۱. بر اساس آموزه‌های اسلامی، ارزش‌های بنیادین حاکم بر بهره‌مندی انسان از محیط‌زیست کدام‌اند؟ ۲. این ارزش‌ها چگونه در اسناد بالادستی حوزه کشاورزی انعکاس یافته‌اند؟ ۳. ارزش‌ها و اصول اخلاقی به‌دست‌آمده چگونه در آیین‌نامه اجرایی طرح طوبی بازتاب یافته‌اند؟ ۴. بر پایه ارزش‌ها و اصول اخلاقی و با استناد به تحقیقات میدانی موجود، در اجرای طرح طوبی چه ملاحظات اخلاقی مطرح است؟ پاسخ این پرسش‌ها از طریق تحلیل دیدگاه‌های آیت‌الله جوادی آملی درباره رفتار انسان با محیط‌زیست، تحلیل محتوای چهارده سند بالادستی حوزه کشاورزی، تحلیل محتوای آیین‌نامه اجرایی طرح طوبی، و بررسی پژوهش‌های میدانی مرتبط با این طرح به‌دست‌آمده است. بر اساس یافته‌ها، چهار ارزش بنیادین شامل سلامت و تعادل محیط‌زیست، عدالت در بهره‌مندی از منابع طبیعی، عدالت بین‌نسلی و احترام به حیات غیرانسانی شناسایی شد و اصول اخلاقی متناظر با این ارزش‌ها از اسناد بالادستی کشاورزی استخراج شد؛ سپس مشخص شد که تمرکز آیین‌نامه طرح طوبی عمدتاً بر بهره‌برداری اقتصادی بوده، و دغدغه حفاظت از زیست‌بوم‌ها، حفظ حقوق جوامع محلی و رعایت حقوق بین‌نسلی در آن ضعیف است. این طرح در مرحله اجرا نیز با چالش‌های اخلاقی متعددی روبه‌روست؛ ازاین‌رو بازنگری آن باتوجه به ملاحظات اخلاق زیست‌محیطی ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، اخلاق زیست‌محیطی، اخلاق کشاورزی، اصلاح اراضی، توسعه کشاورزی، طرح طوبی.

استناد به این مقاله: وجدانی، فاطمه؛ جوادی، زینب سادات (۱۴۰۴). چالش‌ها و ملاحظات اخلاقی در طرح‌های توسعه کشاورزی و اصلاح اراضی ایران (با

تأکید بر طرح طوبی). *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۱۱(۱)، ص ۹۱-۱۱۲. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.241062.1019>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

کشاورزی به عنوان یکی از ارکان اساسی زندگی بشر، نقشی حیاتی در تأمین غذا، حفظ منابع طبیعی و تحقق توسعه پایدار ایفا می‌کند. در این زمینه، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، مدیریت صحیح منابع و استفاده از سیاست‌های حمایتی دولتی می‌تواند به افزایش بهره‌وری و پایداری کشاورزی کمک کند. یکی از اقدامات مهم در این راستا، اجرای طرح‌های توسعه کشاورزی و اصلاح اراضی در ایران است که با هدف بهبود بهره‌وری، افزایش سطح زیر کشت و حمایت از جوامع روستایی طراحی و اجرا شده‌اند. یکی از مهم‌ترین برنامه‌های دولت ایران برای بهبود وضعیت اراضی کم‌بازده و شیب‌دار، «طرح طوبی» است که با هدف توسعه باغات و جنگل‌ها، بهره‌برداری بهینه از ظرفیت‌های طبیعی و انسانی مناطق روستایی و تأثیرگذاری بر توسعه اقتصادی این مناطق از دهه هشتاد به اجرا درآمده است. این طرح با هدف کاهش بیابان‌زایی و حفظ منابع طبیعی، زمین‌های ملی و دولتی را در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد تا با کاشت درختان مثمر و غیر مثمر، علاوه بر افزایش تولیدات کشاورزی، به تأمین نیازهای زیست‌محیطی نیز کمک شود. برخی تحقیقات نشان داده‌اند که این‌گونه طرح‌های توسعه کشاورزی به طور معناداری در ایجاد اشتغال، افزایش تولیدات کشاورزی، بالارفتن ارزش زمین و افزایش درآمد در برخی روستاها نقش داشته و به توسعه اقتصادی این مناطق کمک کرده‌اند (کرمی و عفتی، ۱۳۹۲؛ مهدوی و فتاحی، ۱۳۹۲)؛ با این حال، در سال‌های اخیر، به دلیل مشکلات گوناگون، اجرای این طرح‌ها با کندی مواجه شده است؛ به ویژه، گاه زمین‌های اختصاص یافته برای کشت گیاهان دارویی یا دامپروری، به کاربری مسکونی تغییر یافته و حتی اجرای طرح‌ها به بهانه‌ای برای زمین‌خواری تبدیل شده است (مهدوی مطلق، ۱۴۰۱). بررسی آسیب‌شناسانه این‌گونه طرح‌ها می‌تواند بهره‌برداری‌های غیراصولی از منابع طبیعی را به حداقل رسانده و آنها را به مسیر صحیح و استفاده مسئولانه بازگرداند. آسیب‌ها و مشکلات چنین طرح‌هایی می‌تواند دارای ابعاد گوناگون، از جنبه‌های فنی و تخصصی تا جنبه‌های اخلاقی باشد؛ به عبارت دیگر، این طرح‌ها گرچه عمدتاً جنبه اقتصادی دارند، اما توجه به ملاحظات اخلاقی در آنها - مانند رعایت عدالت زیست‌محیطی - می‌تواند علاوه بر جلوگیری از بسیاری آسیب‌ها، بر موفقیت و پایداری این طرح‌ها نیز مؤثر باشد و رضایت عمومی از نتایج آن را ارتقا بخشد. واقعیت این است که بدون رعایت اصول اخلاقی، تلاش برای توسعه اقتصادی پایدار بی‌معناست.

سازمان ملل در چارچوب پیمان جهانی (UN Global Compact, 2024) تأکید می‌کند که پیشرفت پایدار تنها در صورتی ممکن است که فعالیت‌های اقتصادی با صداقت و پایبندی به اصول اخلاقی همراه باشند^۱. رعایت ملاحظات اخلاقی در طرح‌های توسعه‌ای در کشور ما اهمیت بیشتری نیز دارد. در

1. United Nations Global Compact. 2024. Ten Principles of the UN Global Compact

<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>

جهان‌بینی اسلامی، هدف نهایی خلقت انسان، رشد و کمال همه‌جانبه اوست. در این نگرش، مدینه فاضله به‌عنوان جامعه‌ای مبتنی بر عدالت، ایمان، علم و فضیلت، دارای ویژگی‌هایی است که بخشی از آنها ناظر به اصلاح محیط‌زیست است؛ ازجمله آلودگی‌زدایی، مراقبت از محیط، حفاظت از منابع طبیعی، مدیریت هوشمند آب‌و‌خاک، و توسعه فناوری‌های سبز. بخش دیگر، به شاخص‌های انسانی، فرهنگی و اخلاقی بازمی‌گردد؛ یعنی پرورش انسان‌های مسئول، آگاه، خویشتن‌دار و متعهد به حقوق دیگران و جهان خلقت است؛ ازاین‌رو، یکپارچگی ارزش‌های اخلاقی و بنیادین اسلامی با برنامه‌ها و عملکردهای نهادها و سازمان‌ها اهمیت فراوانی دارد. این نکته یکی از تفاوت‌های اساسی نظام اسلامی با نظام سرمایه‌داری است؛ چراکه در نظام اسلامی، تمامی فعالیت‌ها در راستای تحقق حیات پاک، رشد‌دهنده و عادلانه برای همه انسان‌ها - و بلکه برای همه موجودات عالم خلقت - تنظیم می‌شوند. در غیاب توجه کافی به ابعاد اخلاقی، طرح‌های توسعه‌ای گرچه ممکن است به‌صورت مقطعی یا برای عده‌ای خاص سودآوری اقتصادی داشته باشند، اما در درازمدت، نه رضایت عمومی و نه زیست پایدار و سالم را برای جامعه انسانی فراهم نخواهند کرد. این پژوهش در همین راستا انجام شده و هدف آن بررسی چالش‌ها و ملاحظات اخلاقی طرح‌طوبی با عنایت به ارزش‌ها و اصول اخلاق اسلامی است. این تحقیق به چهار پرسش اساسی پاسخ می‌دهد:

(۱) بر اساس آموزه‌های اسلامی (دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی)، ارزش‌های بنیادین اخلاقی در زمینه چگونگی بهره‌مندی انسان از محیط‌زیست کدام‌اند؟

(۲) این ارزش‌های بنیادین چگونه و تحت چه اصول اخلاقی در اسناد بالادستی حوزه کشاورزی انعکاس یافته‌اند؟

(۳) ارزش‌ها و اصول اخلاقی به‌دست‌آمده چگونه در آیین‌نامه اجرایی طرح طوبی بازتاب یافته‌اند و از این نظر چه نقدهایی بر آیین‌نامه وارد است؟

(۴) بر اساس ارزش‌ها و اصول اخلاقی استخراج‌شده و با استناد به تحقیقات میدانی موجود، در اجرای طرح طوبی چه ملاحظات اخلاقی (قوت‌ها و ضعف‌ها) وجود دارد؟

با توجه به اهمیت طرح طوبی در توسعه کشاورزی، پژوهش‌های متعددی پیش‌تر درباره آن انجام شده است، اما در این تحقیقات عمدتاً ابعاد اقتصادی، اجتماعی یا زیست‌محیطی طرح با رویکرد کمی و فنی بررسی شده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، کرمی و عفتی (۱۳۹۲) دو نوع فعالیت زراعی و باغداری را در طرح طوبی در استان لرستان از نظر اشتغال، درآمد و میزان فرسایش خاک مقایسه کردند و باغداری را مؤثرتر یافتند. مهدوی و فتاحی (۱۳۹۲) از طریق پیمایش، آثار طرح طوبی را در توسعه اقتصاد روستایی دهستان سامان بررسی کردند و دریافتند که طرح‌های باغی منجر به اشتغال‌زایی، افزایش تولیدات کشاورزی، افزایش قیمت زمین و افزایش درآمد در روستاهای مورد مطالعه شده‌اند. در پژوهش دیگری، قاسمی و

همکاران (۱۳۹۵) دریافتند که اجرای طرح طوبی باعث کاهش آلودگی هوا، سیلاب و فرسایش خاک و همچنین رونق گردشگری و کاهش مهاجرت شده است. این تحقیق نیز به ابعاد اخلاقی بنیادین همچون عدالت و حقوق جوامع محلی نپرداخته است. رستمی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با رویکرد کمی به بررسی تأثیر طرح طوبی بر جامعه محلی در شهرستان کامیاران (بخش ژاورود) پرداخت و دریافت که گرچه این طرح موجب افزایش پوشش سبز پایدار و غنی‌سازی رویشگاه‌های جنگلی شده است، اما نابودی گونه‌های گیاهی بومی، مصرف زیاد آب و کاهش تعداد دام‌ها را نیز در پی داشته است. لطفی (۱۴۰۱) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، اثرات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی طرح طوبی را در شهرستان سنندج بررسی کرد و نتایج پژوهش او نشان داد که نسبت سودآوری خصوصی از جهت ارزش افزوده زمین بالا بوده، اما سودآوری عمومی اندک است. در این تحقیق، عدم حمایت و برنامه‌ریزی سازمان‌های واگذارکننده به‌عنوان مهم‌ترین عامل شکست طرح معرفی شد؛ بدین ترتیب، در تحقیقات پیشین، ملاحظات اخلاقی در طرح طوبی، مبتنی بر ارزش‌های اخلاق اسلامی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است و برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های مطرح‌شده، انجام پژوهشی تازه در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

۱. روش تحقیق

برای پاسخ‌گویی به پرسش نخست تحقیق، دیدگاه‌های آیت‌الله جوادی آملی درباره رفتار انسان با محیط‌زیست به‌عنوان منبع اصلی داده‌ها مورد استفاده قرار گرفت. ایشان از جمله اندیشمندان برجسته معاصر جهان اسلام هستند که با نگاهی نظام‌مند به تبیین مبانی اخلاق زیست‌محیطی پرداخته‌اند. در این پژوهش، منظور از ارزش‌های بنیادین، آن دسته از مطلوبیت‌ها و ارزش‌های کلی است که جهت‌گیری‌های کلان و چارچوب کلی اقدامات و رفتارها را تعیین می‌کنند. این ارزش‌ها، قواعد کلی حاکم بر رفتار انسان با محیط‌زیست و بهره‌مندی از مواهب و منابع طبیعی را مشخص می‌سازند. ارزش‌های بنیادین، گرچه در جوامع گوناگون شباهت‌هایی دارند، اما به میزان زیادی تحت تأثیر جهان‌بینی حاکم بر هر جامعه‌اند؛ از این رو، لازم است در هر کشور، با توجه به فرهنگ بومی و مبانی ارزشی آن، شناسایی و تبیین شوند. پرسش دوم تحقیق به اصول اخلاقی حاکم بر اسناد بالادستی حوزه کشاورزی مربوط می‌شود. در اینجا، مقصود از اصول اخلاقی، هنجارها و باید و نبایدهای اخلاقی‌ای است که در مقام عمل باید از سوی متولیان امر رعایت شود. این اصول، جنبه‌ای عملیاتی دارند و به‌عنوان راهنمای عمل برای سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های اجرایی نوشته می‌شوند. از این منظر، انتظار می‌رود ارزش‌های بنیادینی که از اندیشه اسلامی ریشه می‌گیرند، در قالب اصول اخلاقی ناظر به عمل، تجلی یابند. برای شناسایی این اصول اخلاقی، ۱۴ سند بالادستی مرتبط با حوزه کشاورزی و منابع طبیعی مورد تحلیل

محتوای کیفی قرار گرفت. این اسناد عبارت‌اند از:

- (۱) قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه (۱۳۹۶-۱۴۰۰)؛
- (۲) قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷)؛
- (۳) سیاست‌های کلی محیط‌زیست (ابلاغی مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴)؛
- (۴) سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد منابع آب و منابع طبیعی (ابلاغی مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹)؛
- (۵) مصوبات شورای عالی حفاظت محیط‌زیست (۱۳۷۷)؛
- (۶) قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (۱۳۵۳)؛
- (۷) قانون توزیع عادلانه آب (۱۳۶۱)؛
- (۸) آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب (۱۳۷۳)؛
- (۹) آیین‌نامه مربوط به بستر و حریم رودخانه‌ها و انهار (۱۳۸۲)؛
- (۱۰) آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید (۱۳۴۶)؛
- (۱۱) قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۶)؛
- (۱۲) اصل پنجاهم قانون اساسی؛
- (۱۳) اصل چهل و پنجم قانون اساسی؛
- (۱۴) مصوبات شورای عالی امنیت ملی (۱۳۸۱)؛

اصول اخلاقی استخراج‌شده، به‌صورت صریح یا ضمنی (در پرتو ارزش‌های بنیادین اسلامی) از محتوای این اسناد استنباط شدند. برای پاسخ‌گویی به پرسش سوم تحقیق، آیین‌نامه اجرایی طرح طبوبی از منظر میزان توجه به ارزش‌ها و اصول اخلاقی مورد تحلیل قرار گرفت و نقاط قوت و ضعف آن شناسایی شد؛ در مرحله بعد، برای پاسخ به پرسش چهارم، مجموعه‌ای از پژوهش‌های میدانی منتشرشده در پایگاه‌های علمی معتبر کشور شامل ایرانداک، نورمگز، مگیران، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی و پرتال جامع علوم انسانی بررسی شد. در این مرحله، پژوهش‌هایی که به بررسی نحوه اجرا و نتایج طرح طبوبی پرداخته بودند، مورد تحلیل قرار گرفتند تا نقاط قوت و ضعف اخلاقی طرح در مقام اجرا مشخص شود.

۲. یافته‌ها

۲-۱. ارزش‌های بنیادین اخلاقی حاکم بر بهره‌مندی انسان از محیط‌زیست

ارزیابی طرح‌های توسعه‌محور در حوزه منابع طبیعی، اگر فاقد بنیان‌های ارزشی و اخلاقی مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی باشد، به‌جای بهره‌برداری مسئولانه، به بهره‌کشی نابخردانه و سلطه‌جویانه از طبیعت می‌انجامد. آیت‌الله جوادی آملی رابطه انسان و طبیعت را در چارچوبی توحیدی، عدالت‌محور و

مسئولانه تحلیل می‌کند. به اعتقاد ایشان، عالم طبیعت مبتنی بر نظام احسن الهی آفریده شده است؛ حقایق طبیعی، افعال الهی اند که ضمن اتصال وجودی با حق تعالی و ارتباط با انسان و عالم هستی، از مبدأ فیض و اسماء الهی نشئت گرفته و به همان مبدأ نیز منتهی می‌شوند؛ از این رو، طبیعت موجودی شعورمند، تسلیم و تسبیح‌گوی ذات اقدس الهی است؛ بنابراین، طبیعت در سلسله مراتب نظام خلقت از ارکان غایت‌مندی جهان‌آفرینش به شمار می‌رود و از قداست و ارزشمندی ذاتی برخوردار است (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۷۳۷). انسان نیز باید با توجه به وظایف الهی و جایگاه خلیفه‌اللهی خود با جهان خلقت رفتار کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۵). خدای سبحان مواد خام طبیعی را خلق کرد و به انسان هوش، استعداد، فناوری و خلاقیت بخشید تا او به عنوان مهمان سر سفره طبیعت بنشیند و از این منابع به بهترین وجه بهره‌مند شود. عقل را از درون و وحی را از بیرون برای راهنمایی بشر قرار داد تا انسان هم به وجود این منابع آگاه شود و هم به چگونگی بهره‌گیری درست از آنها رهنمون شود و زمین را آباد کند: «وَأَسْتَعْمَرُكُمْ فِيهَا» (هود، ۶۱)؛ بدین سان، آبادانی زمین و سامان‌دهی محیط زیست از وظایف اساسی انسان است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۸). استفاده صحیح از طبیعت مستلزم دو امر است: اول، پرهیز از فساد؛ یعنی انسان مجاز نیست به بهانه توسعه یا سود، نظام زیستی را نابود سازد یا به آن لطمه وارد کند. به تعبیر قرآن: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا» (اعراف، ۵۶)؛ دیگری عمران و آبادانی زمین؛ یعنی آبادانی و شکوفایی و توسعه متوازن و پایدار زمین. بدین ترتیب، هرگونه طرح توسعه‌ای، از جمله طرح طوبی، برای آن‌که در تراز اخلاق دینی پذیرفته شود، باید مطابق با یک مجموعه ارزش‌های بنیادین باشد. نمونه‌هایی از چگونگی استنباط این ارزش‌ها از فرمایشات آیت‌الله جوادی آملی در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. نمونه‌هایی از چگونگی استنباط ارزش‌های بنیادین

عبارات معنایی	ارزش‌های بنیادین به دست‌آمده
هرگونه تضییع و آلوده نمودن طبیعت حرام خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۱۲).	در دین حنیف الهی ... پرهیز از تخریب محیط زیست و سعی برای سالم‌سازی آن از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به شمار می‌آید تا نشاط جامعه همراه با سلامت آن و خرمی افراد همراه با صلح آنها تضمین شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸۴).
در دین حنیف الهی ... پرهیز از تخریب محیط زیست و سعی برای سالم‌سازی آن از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به شمار می‌آید تا نشاط جامعه همراه با سلامت آن و خرمی افراد همراه با صلح آنها تضمین شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸۴).	
کوهها، ... صحراها، جنگلها ... را به طور بکر آفرید ... و دستور استیفای عادلانه منافع آنها را صادر کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۵۴).	عدالت در بهره‌مندی از منابع طبیعی
مدنیت فطری انسان هیچ گاه با ... تجاوز به حقوق دیگران سازگار نیست. او گرچه به تناسب نیازهای مادی خود به دنبال منافع دنیوی است، ولی برای نیل به منافع خود مصالح دیگران را پایمال نمی‌کند، به حقوق دیگران تجاوز نمی‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۸۶).	
سالم نگه داشتن محیط زیست یعنی رعایت حق زمین، هوا، خاک ... گیاهان، حیوانات و سایر موجودات ... از اصول اولیه است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۸-۳۹).	احترام به حیات غیرانسانی

با توجه به یافته‌ها، چهار ارزش بنیادین به دست آمد:

۱-۱-۲. (پرهیز از نابودسازی و) حفظ سلامت و تعادل محیط زیست

بر اساس نظریه نظام احسن، اجزای مجموعه نظام مند خلقت در نهایت اتقان، زیبایی و نظم رو به سوی غایتی متعالی دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۶۳۹-۶۰۳). نظم حکیمانه و سنجیده جهان به گونه‌ای است که با دقت، اندازه‌گیری شده و به صورت هماهنگ آفریده شده است: «وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا» (فرقان، ۲)؛ و بر تعادل و توازن درونی استوار است؛ بنابراین، هرگونه اخلال در آن، به معنای خروج از مسیر حکمت الهی و کفران نعمت‌های الهی تلقی می‌شود. از نظر آیه الله جوادی آملی رابطه انسان با جهان آفرینش رابطه تسخیری است؛ بدین معنا که آدمی باید خاصیت طبیعی موجودات را بشناسد و از آنها همان گونه که مقتضای طبیعت آنهاست، استفاده کند^۱ (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۶۶). لذا اصل «تسخیر» در نظام آفرینش، مسئولیتی الهی و اخلاقی به همراه دارد. انسان مؤمن باید با شناخت صحیح و ژرف از طبیعت، بهره‌برداری عادلانه، پایدار و خردمندانه از آن داشته باشد، تا همچون اقوام گذشته، مصداق کسانی نباشد که از روی استکبار و بی‌ایمانی نعمت‌های خداوند را بدل به فساد و نابودی کردند: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبُورِ» (ابراهیم، ۲۸) (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۹). در توضیح این مطلب باید گفت دین اسلام گرچه با حس منفعت‌جویی مردم برخوردی مثبت دارد، اما استفاده افراط‌گرانه (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۴۶) و یا آلوده کردن و تخریب منابع را نمی‌پذیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸۴). آلودگی یا تخریب و تحلیل منابع آبی و خاکی، نه تنها عامل تخریب و نابودی زمین و بر هم خوردن تعادل پایدار اکولوژیکی^۲ است، بلکه از نگاهی عمیق‌تر، خیانت در امانتی است که خداوند در اختیار بشر قرار داده و جایگاه خلیفه‌اللهی انسان را مخدوش می‌سازد.

۱. تسخیر در جایی است که فعل، ملایم با طبع فاعل است و فاعل مفروض برای انجام آن کار خلق شده است و عامل بیرون، آنچه را که مقتضای طبیعت اوست، خردمندانه از او طلب می‌کند، مانند کار باغبان که حرکت بالطبع آب از سینه کوه به دامن را در مسیری هدایت می‌کند که آب به درختان برسد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۶۶).
۲. تعادل پایدار حالتی از تعادل پویا در درون یک جامعه زیستی است که در آن تنوع ژنتیکی، گونه‌ای و اکوسیستمی نسبتاً پایدار باقی می‌ماند. برای تعادل بوم‌شناختی لازم است که: اولاً، جریان چرخه‌ای مواد از محیط غیرزنده به زیست‌کره و سپس بازگشت آن به محیط غیرزنده حفظ شود و ثانیاً تعادل تعاملات درون زنجیره‌های غذایی حفظ شود. هرگونه مداخله یا اختلال در این چرخه‌ها، تعادل بوم‌شناختی را بر هم می‌زند (Verma, 2018) و موجب تخریب و از بین رفتن جبران‌ناپذیر زیستگاه‌های طبیعی، تغییرات اقلیمی بی‌سابقه، گرمایش جهانی، آلودگی‌های گسترده، ظهور بیماری‌های نوظهور و در نهایت کاهش تنوع زیستی می‌شود. سودمحوری افراطی و بهره‌برداری از منابع طبیعی بدون لحاظ ملاحظات بوم‌شناختی و ظرفیت‌های زیستی هر منطقه، مصداقی از این گونه اقدامات مخرب است. برای مثال، کاشت یک‌نواخت گونه‌های درختی صرفاً بر مبنای توجیهات اقتصادی، بدون لحاظ تنوع زیستی و سازگاری اقلیمی، می‌تواند به تخریب ساختار اکولوژیکی بینجامد. از منظر دینی چنین رفتاری فراتر از خطای علمی یا مدیریتی است و در زمره فساد تشریعی قرار می‌گیرد.

۲-۱-۲. عدالت در بهره‌مندی از منابع طبیعی میان اعضای جامعه

به اعتقاد آیه‌الله جوادی آملی، در بهره‌برداری از طبیعت باید قوانینی وضع شود تا همه انسان‌ها به صورت عادلانه به منابع طبیعی دسترسی داشته باشند و اگر کسی به حقوق دیگران تجاوز کرد، توبیخ و مجازات شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۷: ۸۳). بر اساس این دیدگاه، همه انسان‌ها، صرف نظر از موقعیت اقتصادی، اجتماعی یا جغرافیایی شان، حق دارند به منابع حیاتی مانند هوای پاک، آب سالم و زمین حاصلخیز دسترسی برابر داشته باشند. به ویژه، اقشار آسیب‌پذیر مانند ساکنان مناطق روستایی، جوامع بومی، حاشیه‌نشینان شهری و طبقات محروم نباید به دلیل ساختارهای نابرابر قدرت یا فقر اقتصادی از دسترسی به منابع زیستی محروم شوند. اینها افرادی هستند که معمولاً سهم عادلانه از مواهب دریافت نمی‌کنند و آسیب‌های زیست‌محیطی بیشتری را متحمل می‌شوند (Scott, 2014). از نظر اسلام، چنین بی‌عدالتی‌هایی محکوم است.

از نظر آیه‌الله جوادی آملی خداوند کوه‌ها، صحراها، جنگلها را بکر آفرید و دستور استیفای عادلانه منافع آن را صادر کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۵۴)؛ یعنی آباد کردن نیز نباید به گونه‌ای باشد که گروهی منابع را به یغما ببرند و دچار اسراف و اتراف شوند و گروهی محروم بمانند. به تعبیر دیگر، اصل مالکیت خصوصی نباید امت اسلامی را به دو گروه مال‌مند و زران‌دور و نیازمند زاری گر تقسیم کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۸ و ۴۹).

۲-۱-۳. عدالت در حقوق بین‌نسلی

آیه‌الله جوادی آملی بهره‌مندی خردمندانه و آبادانی طبیعت را همراه با دوراندیشی توصیه می‌کنند؛ بدین معنا که چنین برنامه‌هایی نباید کوتاه‌نظرانه و نزدیک‌بینانه باشند؛ بلکه باید برنامه‌ریزی دامن‌دار انجام داد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۵۳-۲۵۲). یکی از نتایج این آینده‌نگری، حفاظت از منابع طبیعی جهت بهره‌مندی نسل‌های آینده است. باید مقرراتی برای میزان و شیوه بهره‌برداری از طبیعت وضع شود تا همه افراد - اعم از نسل حاضر و نسل‌های بعدی - به صورت عادلانه از امکانات طبیعی برخوردار شوند؛ نه این که تصمیم‌گیری درباره بهره‌برداری از منابع طبیعی بر اساس امیال و منافع زودگذر نسل حاضر باشد.

۲-۱-۴. احترام به حیات غیرانسانی (رعایت حقوق سایر موجودات)

در جهان‌بینی اسلامی، سایر موجودات نیز برخوردار از حقوق‌اند و رعایت این حقوق بر انسان واجب است. تخریب و تضييع مواهب طبیعی یا اختلال در شبکه زیست بوم‌ها، حیات زیست بوم و چرخه هستی را به مخاطره می‌اندازد که غفلت از جایگاه و غایت طبیعت در نظام آفرینش، کفران نعمت الهی و تهدید کل عالم محسوب می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۷۳۷-۷۳۸). در این نگاه، حق زمین، هوا، خاک، صحرا، کوه و دشت، گیاهان، حیوانات و سایر موجوداتی که با حیات فرد و جامعه ارتباط دارند،

سالم نگه داشتن محیط زیست است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۹-۳۸) برخی از تکالیف انسانی در این زمینه در قالب رهنمودهای قولی و فعلی رهبران دینی ما به‌صورت تاکید بر رعایت حقوق حیوانات (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۷۵)، برآوردن نیازهای اساسی آنها (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۶۷۵)، اجتناب از آلوده کردن خاک زیر درختان^۱، اجتناب از آلوده کردن آب‌ها و فضای زندگی آبیان^۲ و حتی پرهیز از انداختن آب دهان در چاه قابل مشاهده است (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۷۱۱). اکنون پس از استخراج ارزش‌های چهارگانه بنیادین حاکم بر بهره‌مندی از منابع طبیعی، در گام بعدی، اصول اخلاقی مندرج یا مستتر در اسناد بالادستی کشاورزی (مرتبط با موضوع تحقیق) با عنایت به این ارزش‌های بنیادین مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲. اصول اخلاقی (متناظر با ارزش‌های بنیادین) در اسناد بالادستی حوزه کشاورزی

جهت استخراج اصول اخلاقی (متناظر با ارزش‌های بنیادین) در اسناد بالادستی حوزه کشاورزی، ۱۴ سند مربوطه از جمله: مصوبات شورای عالی حفاظت محیط زیست (۱۳۷۷)، سیاست‌های کلی محیط زیست (ابلاغی مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴)، قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷)، و... که هم اکنون در کشور مورد اجرا هستند، مورد بررسی قرار گرفتند. به لحاظ محدودیت‌های موجود، نمونه‌هایی از نحوه استخراج اصول اخلاقی از اسناد فوق در جدول ۲ آورده شده است.

جدول ۲. نمونه‌هایی از نحوه استخراج اصول اخلاقی از اسناد بالادستی کشاورزی

سند	عبارت معنایی	اصل اخلاقی استخراج شده	ارزش بنیادین ناظر
اثین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید	موسسات دولتی و سازمانهای وابسته به دولت موظفند در مواردی که سازمان حفاظت محیط زیست تشخیص می‌دهد، طرح‌های مربوط به ... تغییر و انحراف مسیر رودخانه‌ها، قطع جنگل، اجاره مراتع دولتی، دفع آفات و سایر موارد مشابه که از لحاظ حفظ نسل جانوران وحشی زیان آور است، نظر سازمان مزبور را در حدود امکان مورد توجه قرار دهد.	اصل حفظ نسل جانوران وحشی (در حین بهره‌برداری از طبیعت)	احترام به حیات غیرانسانی
قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست	جلوگیری از آلودگی، از جمله تغییراتی که تاسیسات و مستحقات مختلف در وضع فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیک خاک، آب و هوا ایجاد می‌نماید مانند تغییر و تخریب مسیر رودخانه، بهم خوردن زهکشی طبیعی آب‌ها و دگرگونی و انهدام تالابها و نیز پیشنهاد ضوابط به منظور مراقبت و جلوگیری از آلودگی آب، هوا، خاک که موثر بر محیط زیست باشد به عهده سازمان حفاظت محیط زیست قرار دارد.	اجتناب از ایجاد آلودگی فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیک خاک، آب و هوا اجتناب از به هم زدن وضع طبیعی رودها، تالاب‌ها و محیط زیست	حفظ سلامت و تعادل محیط زیست

۱. «إِنَّمَا نَهَى رَسُولُ اللَّهِ أَنْ يَضْرِبَ أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ خَلَاءَهُ - تَحْتَ شَجَرَةٍ أَوْ تَحْلَةً قَدْ ثَمَرَتْ - لِمَكَانِ الْمَلَائِكَةِ الْمُؤَكَّلِينَ بِهَا» (به نقل از جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۱۲۴).

۲. امیر مؤمنان علی(ع): آب ساکنانی دارد؛ با ادرار و غائط آن‌ها را نیازارید (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۱۸۷).

بر اساس بررسی اسناد بررسی شده، اصول اخلاقی قابل توجهی از اسناد به صورت زیر دست آمد و در جدول ۳ تنظیم شد:

جدول ۳. اصول اخلاقی به دست آمده از اسناد بالادستی حوزه کشاورزی متناظر با ارزش‌های بنیادین

ارزش‌های بنیادین	اصول اخلاقی در اسناد بالادستی
حفظ سلامت و تعادل محیط زیست	- حفاظت از اکوسیستم‌های حساس و بازگرداندن تعادل طبیعی (سیاست‌های کلی محیط زیست، بند ۵؛ مانند حفاظت و احیای تالاب‌ها با لحاظ حق‌آبه زیست‌محیطی (ماده ۳۸، بند «ب» برنامه ششم توسعه) - اجتناب از نادیده گرفتن نیاز اکولوژیک تالاب‌ها و رودخانه‌های مرزی (سیاست‌های کلی منابع آب، بند ۵) - حفاظت و ارتقای منابع پایه طبیعی (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۲) - مهار عوامل ناپایداری در منابع طبیعی (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۳) - الزام به اخذ نظر سازمان محیط زیست درباره پروژه‌های محل اکوسیستم (آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید، ماده ۲۶) - نظارت سازمان حفاظت محیط زیست بر تغییر و تخریب مسیر رودخانه، بهم خوردن زهکشی طبیعی آنها و دگرگونی و انهدام تالاب‌ها و نیز پیشنهاد ضوابط به منظور مراقبت و جلوگیری از آلودگی آب، هوا، خاک که موثر بر محیط زیست باشد (قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست) - ممنوعیت هر نوع عملی که موجب آلودگی محیط زیست و زیان به حال انسان و سایر موجودات زنده و یا گیاهان شود (قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، ماده ۹) - ممنوعیت حفاری، ساخت‌وساز و آلودگی منابع آبی (قانون توزیع عادلانه آب، مواد ۲، ۴۶، ۵۰ و ماده ۳، ۴۶، ۵۰) - ممنوعیت استفاده از فاضلاب خام در کشاورزی، ریختن زباله یا مواد سمی در محیط زیست (قانون مجازات اسلامی، ماده ۶۸۸) - جرم‌انگاری تخریب و الزام به جبران خسارت (سیاست‌های کلی محیط زیست، بند ۳) - تطبیق الگوی کشت با شرایط اقلیمی و حوضه‌های آبخیز (برنامه هفتم توسعه، ماده ۳۳، بند «الف») - پرهیز از اسراف؛ بهره‌برداری بهینه از آب و خاک بر مبنای آمایش سرزمین (برنامه هفتم توسعه، ماده ۳۳) و متناسب با استعداد سرزمین (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۲) - ممانعت از افزایش استحصال بدون ارزیابی توان بوم‌شناختی (سیاست‌های کلی منابع آب، بند ۳) - بهره‌وری اصولی از منابع تجدیدشونده (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۱) - تحقیق برای تاب‌آوری اقلیمی منابع (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۴) - ارزیابی پیامدهای طرح‌ها بر زیستگاه‌ها به‌عنوان پیش‌شرط تصمیم‌گیری (آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید، ماده ۲۶)
عدالت در بهره‌مندی از منابع طبیعی	- توجه به معیشت بهره‌برداران و قابلیت‌های منطقه‌ای (برنامه هفتم توسعه، ماده ۳۳) - رعایت عدالت زیست‌محیطی و برخورداری برابر (سیاست‌های کلی محیط زیست، بند ۲) - مشارکت مردم در بهره‌برداری از منابع آبی (سیاست‌های کلی منابع آب، بند ۴) - مسئولیت عمومی و مشارکت همگانی در حفاظت (اصل ۵۰ قانون اساسی) - مالکیت عمومی منابع طبیعی (دریاچه‌ها، جنگل‌ها، اراضی جنگلی، مراتع غیرحريم، رودخانه‌ها) و تنظیم بهره‌برداری قانونی (اصل ۴۵ قانون اساسی) - جلوگیری از بهره‌برداری یک‌جانبه از آب‌های مشترک (سیاست‌های کلی منابع آب، بند ۵)

ارزش‌های بنیادین	اصول اخلاقی در اسناد بالادستی
عدالت در حقوق بین‌نسلی	- صیانت از منابع پایه برای جلوگیری از تخریب بلندمدت (ماده ۳۸، بند «ت» برنامه ششم توسعه) - حمایت از منابع حیاتی با نگاه آینده‌نگر (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۲) - توسعه ظرفیت زیستی برای آیندگان (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۱) - آموزش و اطلاع‌رسانی زیست‌پایدار (سیاست‌های کلی منابع طبیعی بند ۴) - حفاظت محیط زیست برای آیندگان به‌مثابه وظیفه بین‌نسلی (اصل ۵۰ قانون اساسی) - وظیفه اخلاقی حاکمیت برای صیانت بین‌نسلی از منابع (اصل ۴۵ قانون اساسی) - ایجاد سازوکارهای علمی برای پایش بلندمدت آسیب‌ها به اکوسیستم (قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، ماده ۶) - ایجاد دستورالعمل‌های فنی برای حفظ منابع آبی در بلندمدت و تعیین دقیق مرزهای بهره‌برداری (آیین‌نامه بستر و حریم رودخانه‌ها، اصلاحیه بند خ، ماده ۱)
احترام به حیات غیرانسانی	- حفاظت از گونه‌های گیاهی و جانوری در خطر انقراض (برنامه ششم توسعه ماده ۳۸، بند «ت») - حفاظت از تنوع زیستی و حیات وحش (سیاست‌های کلی محیط زیست، بند ۵) - احیای زیستگاه‌ها و احترام به زیست سایر گونه‌ها (سیاست‌های کلی منابع طبیعی بند ۱) - حفاظت از ذخایر ژنتیکی گیاهی-جانوری (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۲) - اصلاح گونه‌ها با احترام به تنوع زیستی (سیاست‌های کلی منابع طبیعی، بند ۴) - حمایت ضمنی از زیستگاه‌ها از طریق ممنوعیت بهره‌برداری آزاد (اصل ۴۵ قانون اساسی) - توجه به حفظ نسل جانوران وحشی در تصمیم‌گیری درباره تغییر و انحراف مسیر رودخانه‌ها، قطع درختان جنگل‌ها، دفع آفات و... (آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید، ماده ۲۶) - ممنوعیت آلودگی زیان‌آور برای جانوران، گیاهان و آثار طبیعی و فرهنگی (قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، ماده ۹)

بررسی اسناد مربوطه نشان می‌دهد که این اسناد از منظر فنی، نظارتی و اجرایی در صیانت از منابع طبیعی کشور تأثیرات مهمی دارند. بیشترین تأکید اسناد بر پرهیز از بهره‌برداری غیراصولی و به تبع آن حفظ تعادل بوم‌شناختی است. اصل رعایت حقوق نسل‌های آینده نیز در قالب اقدامات پیشگیرانه، ساماندهی فضایی و کنترل توسعه در حریم منابع آبی به طور ضمنی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، کمتر به حقوق ذاتی سایر موجودات زنده، حیات وحش، و زیستگاه‌های طبیعی پرداخته شده است و توجه به زیست‌مندان غیرانسانی، به صورت تبعی و در چارچوب سلامت انسانی مطرح شده است. در مجموع، می‌توان گفت که اسناد مورد بررسی، در زمینه توجه اصیل و عمیق به عدالت زیست‌محیطی و مسئولیت بین‌نسلی، با کاستی‌های جدی مواجه‌اند. به عنوان نمونه، در برنامه‌های توسعه‌ای، رویکرد آینده‌نگر بیشتر به شکل توصیه‌ای و کلی بیان شده و کمتر ضمانت اجرایی مشخص دارد؛ مثلاً مواد مرتبط با منابع آب یا خاک بیشتر بر بهره‌وری فعلی متمرکز است؛ تا تضمین حقوق آیندگان. همچنین، در حوزه عدالت زیست‌محیطی، اگرچه در سیاست‌های کلی محیط زیست بر «برخوردارى برابر» تصریح شده، اما در عمل، نحوه دسترسی عادلانه گروه‌های محلی و اقشار آسیب‌پذیر به منابع پاک (آب سالم، خاک

حاصلخیز) مورد غفلت قرار گرفته است. ضعف دیگر این اسناد آن است که حقوق موجودات غیرانسانی و زیستگاه‌های طبیعی تنها به طور تبعی و در ذیل منافع انسانی مطرح شده و نگاه مستقل به کرامت و ارزش ذاتی آن‌ها در متون قانونی مشاهده نمی‌شود؛ بنابراین می‌توان گفت که نقایص کلیدی اسناد عمده‌تاً در سه سطح رخ می‌دهد: بی‌توجهی به حقوق ذاتی زیست‌مندان غیرانسانی، غلبه نگاه بهره‌وری کوتاه‌مدت بر آینده‌نگری و ضعف ضمانت اجرایی. همچنین، سازوکارهایی برای تضمین بهره‌مندی عادلانه گروه‌های اجتماعی مختلف، به‌ویژه جوامع محلی و اقشار آسیب‌پذیر، از منابع پاک و ایمن، کم‌تر تدبیر شده است.

۲-۳. بررسی آیین‌نامه طوبی (از منظر ارزش‌های بنیادین و اصول اخلاقی)

سند مربوط به طرح طوبی عبارت است از آیین‌نامه اجرایی بند (الف) تبصره (۲۰) قانون بودجه سال ۱۳۸۱ کل کشور^۱. این آیین‌نامه در ۱۸ ماده به تصویب رسیده و لازم‌الاجراست. بنابر آنچه در این سند آمده، طرح طوبی، طرحی است که با هدف حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع آب و خاک کشور و ایجاد فرصت شغلی از طریق احداث باغ با استفاده از درختان مثمر و غیر مثمر (زراعت چوب) اجرا می‌گردد. زبان آیین‌نامه، فنی و اجرایی است و عمده‌تاً اهداف اقتصادی از آن مدنظر است؛ با عنایت به ارزش‌های بنیادین و اصول اخلاقی به‌دست‌آمده می‌توان برخی بندها را دارای بار اخلاقی یافت. این موارد بدین قرار هستند:

در ماده ۲ که مربوط به کمک مالی دولت به کشاورزان است، برخی اقدامات مانند پرداخت یارانه، کمک بلاعوض و حمایت از اشتغال روستایی دارای بار اخلاقی هستند. می‌توان این کمک‌ها به‌ویژه برای اقشار ضعیف‌تر اقتصادی را، اقداماتی در راستای عدالت نسبی در توزیع فرصت‌ها و تسهیل بهره‌مندی همه اقشار جامعه از این فرصت محسوب کرد. تدبیر سازوکارهای نظارتی نیز از نشانه‌های تعهد به این ارزش‌هاست. مثلاً ماده ۱۳، دستور تشکیل دبیرخانه‌ای جهت هماهنگی امور اجرایی و نظارت بر اقدامات انجام شده در طرح طوبی است و ماده ۱۴ وزارت جهاد کشاورزی را موظف می‌کند که طرح طوبی را از نظر فنی، میزان تسهیلات بانکی موردنیاز، میزان کمک بلاعوض دولت، یارانه سود و کارمزد تسهیلات و شرایط مجری طرح بررسی نماید. ماده ۱۸ نیز دستور به ارسال گزارش پیشرفت عملیات اجرایی و مالی طرح‌های موضوع این آیین‌نامه به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور است. موارد مذکور می‌تواند تأمین‌کننده پاسخگویی نهادی باشد؛ گرچه جایگاه جوامع محلی در فرایند تصمیم‌گیری، مطرح نشده است.

طبق ماده ۴، تأمین اعتبار طرح‌های موضوع این آیین‌نامه به‌صورت حداقل هفت درصد آورده متقاضیان و نود و سه درصد از محل تسهیلات تبصره با تلفیق منابع بانک عامل انجام می‌گیرد، و بر

1. <https://share.google/Z34AL2QvaB5rCii2Q>

اساس تبصره ذکر شده، در صورتی که متقاضیان از فارغ‌التحصیلان رشته‌های بخش کشاورزی باشند و یا در طرح از یکی از فارغ‌التحصیلان رشته‌های یادشده به صورت تمام‌وقت استفاده نمایند، از سهم متقاضی معاف می‌گردند. طبق این ماده توجه به تخصص، و تقویت کشاورزی دانش‌محور در سیاست اجرایی می‌تواند اقدامی با هدف بهره‌برداری اصولی و درست از طبیعت محسوب شود و در راستای حفظ سلامت و پایداری منابع طبیعی باشد. در ماده ۷، طول مدت بازپرداخت وام‌ها، برای هر یک از محصولات، به میزان متفاوتی ذکر شده است؛ مثلاً، در مورد عمل‌آوری چای، حداکثر هفت سال؛ در مورد طرح طوبی بر حسب نوع گونه، حداکثر ده سال و در مورد تولید نهال برای طرح طوبی، حداکثر پنج سال. به نظر می‌رسد تعیین بازه‌های زمانی متفاوت برای بازپرداخت وام‌ها نشانه‌ای از رویکرد منعطف و نگاه تخصصی و متناسب با شرایط کشت و کارهاست و می‌تواند به طور ضمنی از عدالت و انصاف حمایت کند. طبق ماده ۱۶، در استفاده از امتیازات موضوع این آیین‌نامه، تشکلهای تعاونی دارای اولویت می‌باشند. در اینجا نیز، اولویت دادن به تشکلهای تعاونی، مشارکت جمعی و همیاری را ترغیب می‌کند. در مجموع، به نظر می‌رسد که تمرکز این سند، عمدتاً بر بهره‌برداری کوتاه‌مدت از زمین، آب‌و‌خاک است و ابعاد اقتصادی بیشتر مورد توجه قرار دارد. در چنین فضایی دغدغه‌مندی و توجه صریح به حفاظت از زیست‌بوم‌ها، حفظ حقوق جوامع محلی، ملاحظات مربوط به حقوق بین‌نسلی، حفظ حیات وحش یا تنوع زیستی در آن مشاهده نمی‌شود. همچنین، ضابطه یا سازوکار مشخص و صریحی برای جلوگیری از بهره‌برداری‌های مخرب یا کنترل پیامدهای منفی زیست‌محیطی در آن مشاهده نمی‌شود.

۲-۴. ملاحظات اخلاقی در اجرای طرح طوبی

ملاحظات اخلاقی طرح طوبی در مرحله اجرای آن را نیز می‌توان مورد بررسی قرار داد. در این بخش، میزان رعایت و تحقق ارزش‌ها و اصول اخلاقی در مرحله اجرای طرح طوبی با توجه به گزارش‌های تحقیقات میدانی موجود در این زمینه بررسی می‌شود. یافته‌های این بخش می‌تواند زمینه‌ساز بازنگری و اصلاح آیین‌نامه‌های اجرایی طرح طوبی و طرح‌های مشابه به‌ویژه از منظر اخلاقی شود. با تأمل در یافته‌های شش پژوهش میدانی (شامل دو پایان‌نامه کارشناسی ارشد و چهار مقاله علمی-پژوهشی معتبر) مشاهده می‌شود که طرح طوبی از جهت توسعه اقتصاد روستایی یعنی اشتغال‌زایی، افزایش تولیدات کشاورزی، افزایش قیمت زمین و افزایش درآمد در روستاهای مورد مطالعه، مؤثر بوده است (مهدوی و فتاحی، ۱۳۹۲؛ کرمی و عفتی، ۱۳۹۲). همچنین، گاه اثرات مثبتی همچون توسعه گردشگری، افزایش تعلق خاطر محلی‌ها به محیط زندگی و کاهش مهاجرت گزارش شده است (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۵). این‌گونه آثار بیشتر معطوف به فواید اقتصادی و سود شخصی از منابع طبیعی است. از جهت اثرات زیست‌محیطی نیز در برخی گزارش‌ها آثار مطلوبی همچون کاهش آلودگی هوا، کاهش سیلاب‌ها و

کاهش فرسایش خاک گزارش شده است (کرمی و عفتی، ۱۳۹۲؛ قاسمی و همکاران، ۱۳۹۵)؛ اما در عین حال، در برخی دیگر از پژوهش‌ها گرچه این طرح منجر به دستیابی به پوشش سبز پایدار در جنگل‌های مخروطیه شده است، اما در عین حال، به دلیل نابودسازی جنگل‌های خودرو، نابودی گونه‌های گیاهی بومی، تخریب مراتع، فرسایش منابع خاکی، افزایش مصرف آب و انرژی به دلیل احداث چاه‌های زیاد، مصرف زیاد کود و سم و نظایر اینها فشار اکولوژیکی زیاد بر گونه‌های گیاهی و جانوری وارد نموده است (رستمی، ۱۳۹۷). از دیگر چالش‌های اخلاقی، سوءاستفاده برخی مجریان از فرصت قانونی طرح طوبی، به صورت احداث ویلاهای تفریحی به‌ویژه در مساحتی فراتر از حد مجاز، تغییر کاربری‌های غیراصولی اراضی طبیعی به فضای مسکونی و تصرف اراضی جنگلی توسط افراد غیربومی جهت استفاده شخصی است (رستمی، ۱۳۹۷). این رفتار یکی از مخرب‌ترین اشکال تجاوز به اکوسیستم‌های طبیعی محسوب می‌شود و حراست از منابع طبیعی به مثابه امانت بین‌نسلی را نیز نقض می‌کند. گاه نیز تغییر ناخواسته در الگوی فعالیت سنتی ساکنان محلی مانند افول دامداری و کاهش تعداد دام‌ها (رستمی، ۱۳۹۷) منجر به اختلال در سبک زندگی پایدار و سنتی جوامع بومی بدون جبران عادلانه و افزایش بیکاری خانوارهای دارای طرح طوبی و نارضایتی ایشان شده است. به علاوه، اجرای طرح طوبی در برخی از مناطق بدون جلب رضایت ساکنان محلی و بدون درک شرایط اجتماعی- فرهنگی آنان، یک مصداق روشن از نقض اصل عدالت در توزیع منافع، کم‌توجهی به نیازهای ساکنان محلی و تحمیل هزینه‌های زیست‌محیطی بر جوامع ضعیف‌تر است. از سوی دیگر، نقض حق مشارکت آگاهانه جوامع محلی در تصمیم‌گیری‌ها (رستمی، ۱۳۹۷) بیانگر یک بحران اخلاقی عمیق در نظام تصمیم‌گیری توسعه‌ای در کشور است و می‌تواند عدم اطمینان و مشارکت جوامع محلی در طرح‌های آتی را در پی داشته باشد.

مسئله دیگر، عدم شفافیت و بی‌عدالتی در استفاده از این طرح است. در برخی از پژوهش‌ها (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۵)، نزدیک به یک‌سوم پاسخ‌دهندگان به پرسش‌نامه‌ها، از روند تصمیم‌گیری و شیوه واگذاری طرح طوبی اطلاع نداشته‌اند. ۲۷ درصد آنها واگذاری طرح طوبی را به صورت "کاملاً ناعادلانه" توصیف کرده‌اند؛ و مابقی پاسخگویان نیز (۷۳ درصد) سطح عادلانه بودن واگذاری طرح‌های طوبی را "متوسط رو به پایین" توصیف کرده‌اند. بهره‌بردارانی که در طرح طوبی مشارکت داده نشده‌اند، معتقدند که برخی از کارشناسان، خود، ذینفع بوده و طرح طوبی دریافت کرده‌اند و این بهره‌برداری ناعادلانه باعث ایجاد تنش بین گروه‌ها شده است. بر اساس برخی دیگر از پژوهش‌ها (لطفی، ۱۴۰۱) نیز گرچه طرح طوبی برای برخی بهره‌برداران از نظر اقتصادی و به‌ویژه ارزش افزوده زمین، سودآور بوده، اما از منظر عمومی نه تنها سودآوری نداشته، بلکه با اثرات منفی اجتماعی (همچون افزایش تنش‌های اجتماعی) و زیست‌محیطی (مانند صدمه به حیات وحش) همراه بوده است. در این بررسی، فقط ۶۰ درصد

بهره‌برداران، طرح را "موفق" یا "خیلی موفق" ارزیابی کرده‌اند. در مجموع، متغیرهایی همچون همت و تلاش مجری طرح، تسهیلات بانک‌ها و رشد و رونق کشاورزی بر میزان موفقیت طرح اثرگذار بوده‌اند. بدین ترتیب، با این که جامعه میزبان به نتایج زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی طرح باغات طوبی واقف هستند و برای کارهایی که موجب افزایش توسعه منطقه‌شان می‌شود، اهمیت قائل‌اند (مسعودی نیا، ۱۳۹۶)، اما عدم مطالعه تخصصی کافی منطقه و عدم مدیریت درست امور و در نتیجه مشکلات فنی و اخلاقی می‌تواند نگاه مثبت استفاده‌کنندگان را تغییر دهد و آسیب‌های جبران ناپذیری را نیز به منابع طبیعی وارد کند. بدین ترتیب، یافته‌های حاصل از ارزیابی‌های میدانی طرح طوبی در استان‌های کردستان، چهارمحال و بختیاری، آذربایجان شرقی و ایلام، بیانگر آن است که طرح مذکور، به‌رغم اهداف کلان خود در حوزه توسعه باغات، احیای اراضی ملی و تقویت منابع طبیعی کشور، با چالش‌های اخلاقی متعددی در مراحل طراحی، اجرا و ارزیابی مواجه بوده و این امر، پرسش‌های جدی درباره کارآمدی، عدالت‌محوری و توجه همه‌جانبه به حقوق ذی‌ربطان را مطرح می‌سازد. از یک سو، گرچه در برخی مناطق، کاهش فرسایش خاک یا سیلاب گزارش شده، اما در مجموع بهره‌برداری‌های گسترده، حفر چاه‌های متعدد و نابودی گونه‌های بومی، نقض آشکار اصل سلامت و تعادل محیط زیست به شمار می‌آید. به‌علاوه، عدم شفافیت در فرایند واگذاری، بهره‌مندی ناعادلانه برخی مجریان و حذف گروه‌هایی از جامعه محلی، مصادیق بارز بی‌عدالتی در توزیع فرصت‌ها و منافع است. از طرف دیگر، اصل عدالت بین‌نسلی ایجاب می‌کند که منابع طبیعی به‌گونه‌ای بهره‌برداری شوند که آیندگان نیز از آن برخوردار شوند؛ حال آنکه تخریب جنگل‌های خودرو، افزایش مصرف انرژی و کودهای شیمیایی، و تغییر کاربری‌های غیرمجاز، بیانگر غفلت جدی از این اصل است و در نهایت، اصل احترام به حیات غیرانسانی نیز به‌روشنی در مواردی همچون نابودی گونه‌های گیاهی و جانوری و فشار بر اکوسیستم‌های بومی نقض شده است؛ بنابراین، تحلیل داده‌های میدانی با معیار ارزش‌ها و اصول اخلاقی این پژوهش آشکار می‌سازد که هرچند طرح طوبی دستاوردهای اقتصادی کوتاه‌مدتی داشته است، اما در تحقق ملاحظات اخلاقی اساسی، چندان موفق نبوده، و بازنگری آن بر مبنای اخلاق زیست‌محیطی اسلامی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

نتیجه

توجه جدی و مبنا قرار دادن ارزش‌های بنیادین و اصول اخلاقی در طرح‌های توسعه کشاورزی، نشان از حساسیت اخلاقی و مسئولیت‌پذیری جامعه جهت حفظ حقوق همه ذی‌ربطان دارد. در این تحقیق، طرح طوبی به‌عنوان یکی از طرح‌های مهم توسعه کشاورزی، از منظر توجه به ارزش‌های اخلاقی مورد بررسی قرار گرفت. طرح طوبی با هدف توسعه باغات در اراضی ملی، کمک به تأمین درآمد جوامع محلی و

کاهش تخریب منابع طبیعی تهیه شده و اجرا می‌شود و اجرای درست آن می‌تواند از طریق توسعه باغ‌های شمر و غیر شمر و زراعت چوب در اراضی مستعد، از فشار بر منابع طبیعی بکاهد و به ترمیم زیست‌بوم‌های آسیب‌دیده کمک کند. بررسی سند آیین‌نامه اجرایی طرح مذکور، نشان می‌دهد که تسهیل عدالت در بهره‌مندی از منابع طبیعی و نیز، بهره‌برداری اصولی و کمک به حفظ تعادل بوم‌شناختی تا حدی در مواد قانونی این سند بازتاب یافته‌اند؛ اما سایر ارزش‌ها و اصول اخلاقی همچون: عدالت بین‌نسلی، احترام به حقوق سایر موجودات زنده، و مشارکت معنادار جوامع محلی که از شروط توسعه اخلاق مدار و پایدار به شمار می‌آیند، تا حد بسیار زیادی در این سند مغفول است. بسیاری از اصول در سطح کلی‌گویی باقی‌مانده و فاقد ضمانت اجرایی و شاخص‌های عینی‌اند؛ در نتیجه در عمل، به توصیه‌هایی غیرالزامی فروکاسته می‌شوند. به‌علاوه، برنامه‌های توسعه گرچه بر بهره‌برداری پایدار تأکید دارند، اما در عمل، اولویت را به اهداف کوتاه‌مدت اقتصادی داده و آینده‌نگری بین‌نسلی و عدالت زیست‌محیطی را جدی نمی‌گیرند. از سوی دیگر، قوانین و آیین‌نامه‌های موجود، بیش از آنکه حقوق ذاتی سایر زیست‌مندان را مستقل بشناسند، آن را در نسبت با سلامت انسان مطرح کرده‌اند و بدین‌سان عدالت زیستی و احترام به حیات غیرانسانی کم‌رنگ مانده است. به دنبال کاستی‌های اسناد بالادستی حوزه کشاورزی، در سطح اجرا نیز ضعف در ملاحظات اخلاقی موجب شده است که اجرای طرح بیشتر در چارچوب منافع اقتصادی دنبال شود تا رویکردی پایدار و اخلاق‌محور. استفاده از چارچوب اخلاقی مبتنی بر دیدگاه اسلامی، به‌ویژه جهان‌بینی توحیدی، ظرفیت مناسبی برای ارزیابی اخلاقی و بازطراحی چنین طرح‌هایی فراهم می‌کند. جهت کاهش مشکلات موجود، پیشنهادهای زیر قابل طرح است:

- انجام مطالعات میان‌رشته‌ای با روش تحقیق آمیخته جهت بررسی دقیق جنبه‌های اخلاقی طرح‌های توسعه‌ای

- بازنگری و روزآمدسازی قوانین مربوط به توسعه کشاورزی با توجه جدی به ملاحظات اخلاقی
- ایجاد سازوکارهای نظارتی مستقل، دارای اختیارات لازم و مسئولیت‌پذیر به منظور رصد اجرای طرح‌ها و رسیدگی به تخلفات اخلاقی، همراه با شفاف‌سازی و گزارش‌دهی عمومی، جهت الزام به رعایت استانداردهای اکولوژیکی، جلوگیری از بهره‌برداری ناعادلانه و تضمین حقوق جوامع محلی
- برقراری راه‌های ارتباطی مؤثر میان مردم و نهادهای اجرایی جهت افزایش اعتماد اجتماعی و همکاری جمعی جهت اعتلای اخلاق زیست‌محیطی

- توانمندسازی کشاورزان جهت مشارکت فعال جوامع محلی به‌عنوان اصلی‌ترین ذی‌نفعان در تمام مراحل طراحی، اجرا و ارزیابی طرح‌ها

- برگزاری دوره‌های تخصصی اخلاق کشاورزی و اخلاق زیست‌محیطی برای ذی‌ربطان جهت اصلاح آگاهی‌ها، نگرش‌ها و عملکردهای زیست‌محیطی در راستای توسعه پایدار

- تقویت تشکله‌ها و تعاونی‌های کشاورزی برای تقویت صدای جمعی و دفاع از حقوق بهره‌برداران
- مطالعه، ایجاد و توسعه معیشت‌های جایگزین و پایدار در مناطق اجرای طرح طوبی؛ جهت کاهش فشار بر منابع طبیعی تا این که کشاورزان بتوانند به شیوه‌ای اصولی و متعادل از زمین بهره‌مند شوند؛
همچون فراهم آوردن دسترسی به فناوری‌های نوین کشاورزی، بازارهای فروش و حمایت‌های مالی هدفمند

- ارتقای معنویت، سواد اخلاق زیست‌محیطی و مسئولیت‌پذیری نسل‌های جدید توسط نظام آموزش و پرورش عمومی و نظام آموزش عالی جهت استفاده درست از منابع طبیعی
- بهره‌گیری از ظرفیت رسانه‌ها و فناوری‌های نوین برای آگاهی‌بخشی عمومی به ارتقای فرهنگ زیست‌محیطی

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی مؤسسه خاصی استفاده نشده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافع‌ی نداشته‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- آیین‌نامه اجرایی بند (الف) تبصره (۲۰) قانون بودجه سال ۱۳۸۱ کل کشور (۱۳۸۱). مرتبط با طرح طوبی. <https://share.google/Z34AL2QvaB5rCii2Q>
- آیین‌نامه اجرایی قانون شکار و صید (۱۳۴۶). مصوب هیئت وزیران، شامل ۳۶ ماده.
- آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب (۱۸/۰۲/۱۳۷۳). مصوب هیئت وزیران، به استناد ماده ۴۶ قانون توزیع عادلانه آب، مشتمل بر ۲۲ ماده و ۷ تبصره.
- آیین‌نامه مربوط به بستر و حریم رودخانه‌ها و انهار (۱۳۷۹). مصوب هیئت وزیران به استناد ماده ۵۱ قانون توزیع عادلانه آب (۱۳۶۱)، با اصلاحیه بند خ ماده ۱ در سال ۱۳۸۲.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). سرچشمه اندیشه، ج ۳. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست. چاپ ششم. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱۷. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶). آرشید دروس خارج تفسیر ۹۱-۹۲. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶). مفاتیح الحیاه. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۴۳۲ق). تسنیم: تفسیر قرآن کریم، ج ۱۰. قم: اسراء.
- رستمی، کمال (۱۳۹۷). ارزیابی طرح طوبی کامیاران (دهستان ژاورود). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان.
- سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد منابع آب (۲۳/۱۰/۱۳۷۷). ابلاغیه مقام معظم رهبری، شماره ۷۶۲۳۰/۱ مورخ ۱۳۷۹/۱۱/۰۳.
- سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد منابع طبیعی (۲۳/۱۰/۱۳۷۷). ابلاغیه مقام معظم رهبری، شماره ۷۶۲۳۰/۱ مورخ ۱۳۷۹/۱۱/۰۳.
- قاسمی، مهدی، قلی‌زاده، حیدر و بادسار، محمد (۱۳۹۵). بررسی اثرات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی طرح طوبی در استان چهارمحال و بختیاری. برنامه‌ریزی منابع جنگلی، ۱(۲): ۱۱-۲۰.
- <https://www.agiran.com/p1692596>
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۸). اصل ۴۵، بازنگری شده در ۱۳۶۸. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (با اصلاحات ۱۳۶۸). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (۲۸/۰۳/۱۳۵۳). مشتمل بر ۲۱ ماده و ۸ تبصره. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- قانون توزیع عادلانه آب (۱۶/۱۲/۱۳۶۱). مصوب مجلس شورای اسلامی، مشتمل بر ۵۲ ماده، ۲۹ تبصره و یک آیین‌نامه اجرایی. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۵). با اصلاحات مصوب ۱۳۷۶. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- کرمی، حمیدرضا و عفتی، محمد (۱۳۹۲). ارزیابی آثار اقتصادی و اجتماعی طرح طوبی در استان لرستان. مجله روستا و توسعه، ۱۶(۲): ۱۱۱-۱۳۲.
- لطفی، بیان (۱۳۹۹). بررسی کارایی اقتصادی طرح طوبی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه کردستان.

محمد بن علی بن ابراهیم احسانی (ابن ابی جمهور) (۱۴۰۵ق). عوالی النالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه. تحقیق: آقا مجتبی محمدی عراقی. قم: سیدالشهدا.

مسعودی‌نیا، محمد (۱۳۹۶). تحلیلی بر نقش تملک اراضی ملی در روند توسعه با تأکید بر اجرای طرح باغات طوبی (مطالعه موردی: شهر باسمنج). مجله حقوق محیط زیست، ۲(۴): ۸۲-۹۵.

https://enlaw.journals.pnu.ac.ir/article_5100.html?lang=en

مصوبات در زمینه جلوگیری از آلودگی آب شرب تهران در حوزه‌های آبریز کرج، لثیان و لار. ۱۳۷۸/۰۶/۱۶ و ۱۳۸۱/۰۳/۰۴. شورای عالی امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران.

مصوبات جلسه درباره آلودگی آب شرب تهران (۱۳۷۵/۱۱/۲۷). شورای عالی حفاظت محیط زیست جمهوری اسلامی ایران.

مهدوی، داوود؛ فتاحی، کریم (۱۳۹۲). تحلیل و ارزیابی طرح‌های توسعه باغی (طرح طوبی) در توسعه اقتصادی نواحی روستایی: مطالعه موردی روستاهای دهستان سامان. دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، کارآفرینی و توسعه اقتصادی.

مهدوی مطلق، شهرام (۱۴۰۱). اجرای طرح‌های طوبی و گلخانه‌ای بهانه‌ای برای زمین‌خواری شده است (۱۴۰۱/۵/۲۳). خبرگزاری مهر. کد خبر: <https://www.mehrnews.com/news/5563120>

Scott, D. N. (2014). *What is Environmental Justice?* Osgoode Legal Studies Research Paper Series, 4. <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/olsrps/4>

United Nations Global Compact (2024). Ten Principles of the UN Global Compact.

<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>

Verma, A. K. (2018). Ecological Balance: An Indispensable Need for Human Survival. *Journal of Experimental Zoology, India*, 21(1), 40.

<https://www.cabidigitallibrary.org/doi/full/10.5555/20183127254>